

מחקרים חדשים של הגליל ספר שלישי

עורכים: ציונה גרוסמרק, חיים גורן,
מוסטפא עבאסי וזאביק גרינברג

מחקרים חדשים של הגליל ספר שלישי

עורכים:

פרופ' ציונה גרוסמרק

פרופ' חיים גורן

פרופ' מוסטפא עבאסי

ד"ר זאביק גרינברג

Tel-Hai Galilee Studies

Vol. III

עורכים:

פרופ' ציונה גרוסמרק

פרופ' חיים גורן

פרופ' מוסטפא עבאסי

ד"ר זאביק גרינברג

עיצוב וסדר: חדוה רוקח, איתי בחור

הפקה: איתי בחור – הוצאה לאור, 04-6390938

תמונת הכריכה: סלילת כביש בגליל, 1925, צלם לא ידוע

אוסף מטסון, ספריית הקונגרס

Publisher: Tel-Hai College
Upper Galilee 12210, Israel

הוצאה לאור: המכללה האקדמית תל-חי
הגליל העליון 12210

ALL RIGHTS RESERVED כל הזכויות שמורות

מסת"ב 978-965-91434-1-2

נרפס בישראל, יולי 2018, Printed in Israel

ISBN 978-965-91434-1-2

9 789659 143412

הספר יצא לאור בסיוע:

מכון שמיר למחקר

מיגל - מכון למחקר מדעי בגליל

מכון קרן קיימת לישראל
לתולדות הציונות וההתיישבות

תוכן העניינים

התיישבות ציונית

- ראובן גפני – קהילה יהודית על קו הגבול:
הנוכחות היהודית בעיירה צמח (סמח') במחצית הראשונה של המאה ה-20 9
- מיה דואני – מסימן קריאה לסימן שלילה:
שינוי היחס לייבוש החולה כסמל לכיבוש השממה 29
- אביבית אגם דאלי – בין הכללי לפרטי ביצירותיו של אוטה וליש 49
- אסתי ינקלביץ – כפר חיטים:
ממושב העובדים הראשון של תנועת המזרחי למושב השיתופי הראשון 73

בנבכי העבר

- ינון שבטיאל – מערכת מסתור בחורבת ראש מיה, חיפה:
ציון דרך בהקדמת תופעת מערכות המסתור לתקופת ימי החשמונאים 98
- נילי בן ארי – הירדן באגדת חז"ל כמקום של מפנה ותמורה:
ריש לקיש – מלודר לתלמיד חכם 119

חקלאות, טבע ואקולוגיה

- רפאל שטרן, גל ספיר, מרטין גולדווי, צליל בראס, גיא עצמון, נורית בר-סיני,
שרון שפיר, ארנון אלוש, אלעד שטרן – תוספת דבורי בומבוס למטעי התפוח
בגליל ובגולן מגבירה את יעילותן של דבורי הדבש כמאביקות ומשפרת פוריות
וגודל פרי 132
- עדי יונס-לוי, מתן פיאלקו, ליאורה שאלתיאל-הרפז, עופר דנאי, ג'אן-ג'אק יצחק
מרטינו – זכוב החייל השחור: השפעות סביבתיות על פירוק פסולת וקבלת
חומרי הזנה 154
- ג'אן-ג'אק יצחק מרטינו, רותם גרוסמן, גליה קפ וזלמן הנקין – השפעות לחץ
רעיית בקר על חברת הנמלים (Formicidae) במרעה בגליל 170

חברה, חינוך וכלכלה

- יובל דרור – מה ניתן ללמוד מתולדות בית ספר אחד ומנרבכי מחקריו:
'פינת אנה פרנק' בקיבוץ סאסא כדוגמה 193

אמיר גולדשטיין – מה גרם לפרוץ 'היום השחור' של קריית שמונה, מאי 1956:	
על עבודה, קליטה, מחאה ופוליטיקה בעמק החולה בשנות ה־50	219
שמחה גואטה-בוקבזה – יחסי מושבה-מעברה בראש פנה בשנים 1950-1953	238
יאיר זלטנרייך – מסע הרבנים למושבות הגליל בתרע"ד: החינוך ככלי תרבותי	257
יפה מושקוביץ – חקר מקרה של מפעל קיבוצי בעידן ההפרטה	278
דורון לביא ויוגב גרוס – מודל נחיתות הפריפריה	300

אתרים

ענת קדרון וח'אלד סינדאוי – מקדושה דתית למקום לאומי:	
שינויים במשמעות הסימבולית של מקומות אסטרטגיים	320
אורי ברגר וחיים גורן – שדה הדולמנים ה'מלכותיים' שמצפון לתל דן:	
על מסעו של המלך ג'ורג' החמישי לגליל העליון	347
תקצירים באנגלית	VII

מערכת מסתור בחורבת ראש מיה, חיפה: ציון דרך בהקדמת תופעת מערכות המסתור לתקופת ימי החשמונאים

ינון שבטיאל

תקציר

מאז שנת 2000 התעצם מחקרן של מערכות המסתור הגליליות ונוספו לו נתונים חדשים ביחס למספרן ולתיארוכן. חלק נכבד מתוך 75 מערכות המסתור, שהתגלו עד כה בגליל, מתוארך כיום לתקופת מרד החורבן. עם זאת, לאחרונה החלו להתגלות מערכות מסתור שהממצאים בתוכן מצביעים על שימוש בהן בתקופות מאוחרות יותר; ברבות מהן ניכרת פעילות במאה השנייה לסה"נ ובמיעוטן ניכרת פעילות במאות השלישית עד החמישית לסה"נ. מערכות מסתור שקדמו למרד החורבן, היינו מהתקופה ההלניסטית-חשמונאית, הוזכרו במחקר באופן ספורדי ללא הדגשה יתרה.

לאחרונה התחוויר שמערכת החללים התת-קרקעיים, שהתגלתה בשנות ה-70 של המאה הקודמת מתחת למצודה חשמונאית הידועה בשם ראש מיה ברכס הכרמל בחיפה, הינה מערכת מסתור. חפירתם של החללים האלה נעשתה על ידי הארכיאולוגים בעת גילויה, בטרם נודעו מערכות המסתור ובטרם נקבעו אמות מידה להגדרתן.

בבדיקת מערכת החללים התת-קרקעית שנעשתה על ידי ועל ידי רן כפתורי, התברר שלמערכת החללים הזאת יש את כל המרכיבים שנקבעו במחקר להגדרתה כמערכת מסתור: היא חצובה לתת-הקרקע; יש בה חללים חצובים, שמקושרים במחילות חצובות נמוכות במיוחד ומחייבות זחילה; יש בה שקעים לנרות ופתחיה מוסווים היטב.

תיארוך המצודה על חלקיה התת-קרקעיים לתקופה החשמונאית, העלתה את שאלת המחקר, 'האם קיימת אפשרות שמערכת המסתור הזאת שייכת לתקופה החשמונאית והאם בכך יש כדי להקדים את תופעת מערכות המסתור'. המאמר עוסק בשאלה זו בהישענות על קביעת המחקר, שמערכות מסתור נחצבו על ידי יהודים לעיתות מצוקה בלבד. מכאן עולות שתי שאלות עיקריות, 'האם אזור הכרמל היה יהודי בתקופה החשמונאית' ו'האם ידע האזור בעת הזאת תקופות של מצוקה שהצדיקו חפירה של מערכת מסתור מתחת למצודה'. על שתי שאלות אלה עונה המאמר בחיוב.

חורבות מצודת ראש מיה – מבצר רושמיה

חורבות מבצר ראש מיה (רושמיה),¹ נ"צ 150202-243891, נמצאות בפסגת שכונת רוממה הוותיקה בחיפה, בסוף רחוב הפלמ"ח, על גבעה ברום של 248 מ' מעל פני הים, נ"צ 150239-243880; גבעה זו נמצאת בין נחל ורדיה לנחל גיבורים ומשקיפה על הכניסה לנחל רושמיה (נחל רמז). בימי קדם הייתה זו הכניסה הראשית להר הכרמל לבאים מצפון ארץ ישראל. החורבה משתרעת על פני שטח של כ-20 דונם ומשמרת בעיקר שרידי מבצר צלבני בנוי אבני כורכה, שצופה על פני מפרץ חיפה ועמק עכו (תמונה 1). היום

הגבעה מיוערת והתצפית ממנה לכיוונים אחרים מוגבלת, האתר מוזנח ועליו מתנוסס שלט 'חורשת הבנים'.

תמונה 1: חורבות מצודת ראש מיה

בתקופת המשנה והתלמוד התקיים יישוב יהודי בשם ראש מיה (=ראש מים), שנזכר בתלמוד הירושלמי ברשימת 'עיירות אסורות בתחום צור שצת וכצת ופי מצובת עלייתה וחניתה תחתיה ברי וראש מיא [...]'. (ירושלמי, המא, ב, כב, ה, א); מקובל שעיירות אלה נמצאות בקצה הגבול של הגליל המערבי ליד רכס ראש הנקרה (אילן, תשמ"ו, עמ' 503-515; קליין, 1945, עמ' 159) ולכן ראש מיה שברשימה התלמודית אינה מזוהה עם האתר הנידון במאמר זה. אף על פי כן, השם הערבי 'רושמיה' משמר שם יהודי קדום של האתר.

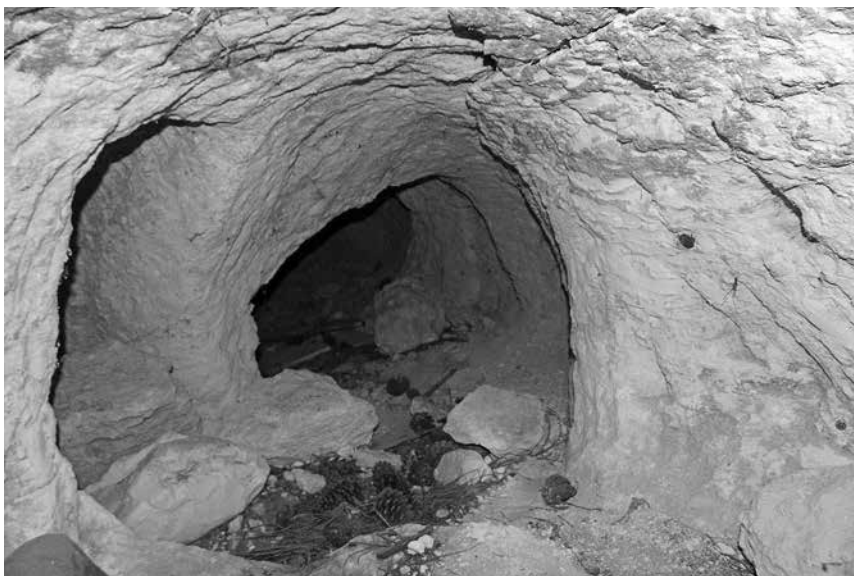

תמונה 2: נר שמן

בשנות ה-70 של המאה ה-20 משה פראוסניץ ועזריאל זליגמן ערכו באתר חפירות ארכיאולוגיות וגילו, שנבנה כמצודה בתקופת שלטון בית חשמונאי במאות השנייה והראשונה לפסה"נ. על פי הממצא הארכיאולוגי המצודה החשמונאית נבנתה בשלהי המאה השנייה לפסה"נ, תפקדה עד התקופה הביזנטית ושרד ממנה שבר נר שמן בעל עיטור של מנורת שבעת קנים (Prausnitz, 1974, p. 143) (תמונה 2); ממצא זה מאשש את קיומו של יישוב יהודי באתר לפחות עד לתקופה זו. בקטע הדרומי של המצודה חשפו החופרים קירות וחומות נוספים, שלימדו על בנייה מהתקופה הצלבנית.

נמצאו גם תימוכין לכך, שבתקופה הממלוכית המצודה תוחזקה ושימשה כחאן דרכים על אם הדרך ממפרץ עכו דרך רושמייה לכיוון טירת הכרמל. בראשית המאה ה-17 הסולטן העותמני סלים הראשון כבש את חיפה, ומבצר רושמייה המשיך להתקיים כמתחם מבוצר של משפחת אחד ממפקדיו הבכירים. בראשית המאה ה-19 אברהרד פון מולין סייר באתר המבצר ואיתר בשטח מטבעות נחושת, שאותם ייחס לתקופה הרומית ואילו מטבעות עשויים כסף – תארוכם מגיע עד לדיאדוכים' (פון מולין, 2013, עמ' 148).

פראוסניץ וזליגמן חשפו במהלך החפירות שמונה תקופות עיקריות: (1) שכבה הלניסטית מהמאות השלישית והשנייה לפסה"נ; (2) שכבה חשמונאית מראשית המאות השנייה והראשונה לפסה"נ, לדעת החופרים הביצורים והחללים התת-קרקעיים שייכים לשכבה זו (תמונה 3); (3) שכבה מהתקופה הרומית הקדומה עד סוף המאה הראשונה לסה"נ; (4) שכבה רומית-מאוחרת-ביזנטית מהמאות השלישית-הרביעית לסה"נ; (5) שכבה ביזנטית מהמאות הרביעית-השישית לסה"נ; (6) שכבה מתקופה הצלבנית בה נמצאו שרידים של המבצר הצלבני, שעמד על תילו במאה ה-12 לסה"נ; (7) תקופה ממלוכית; (8) תקופה עותמנית.

תמונה 3: חללים תת-קרקעיים

החופרים חשפו קטע מהנדרכים הקדומים של המצודה ועל פי כלי חרס שמצאו בו התרשמו, שראשיתה בתקופה ההלניסטית במאות הרביעית-השלישית לפסה"נ. לדעתם, במאה השנייה לפסה"נ הותאמו יסודות חדשים לקירות רחבים יותר ונבנו קירות-תמך, שיצרו קו של חומת הגנה למצודה החשמונאית, שנבנתה בצמידות לקירות (תמונה 4). הממצאים בקטע זה כללו כלי חרס, שהוצאו משכבת קו הביצור החדש; תארוכם נקבע לתקופה שער למחצית המאה הראשונה לפסה"נ. הביצור החשמונאי כלל חדרים מרוצפים

תמונה 4: חורבת מצודת ראש מיה, צילום מפתח מערכת המסתור

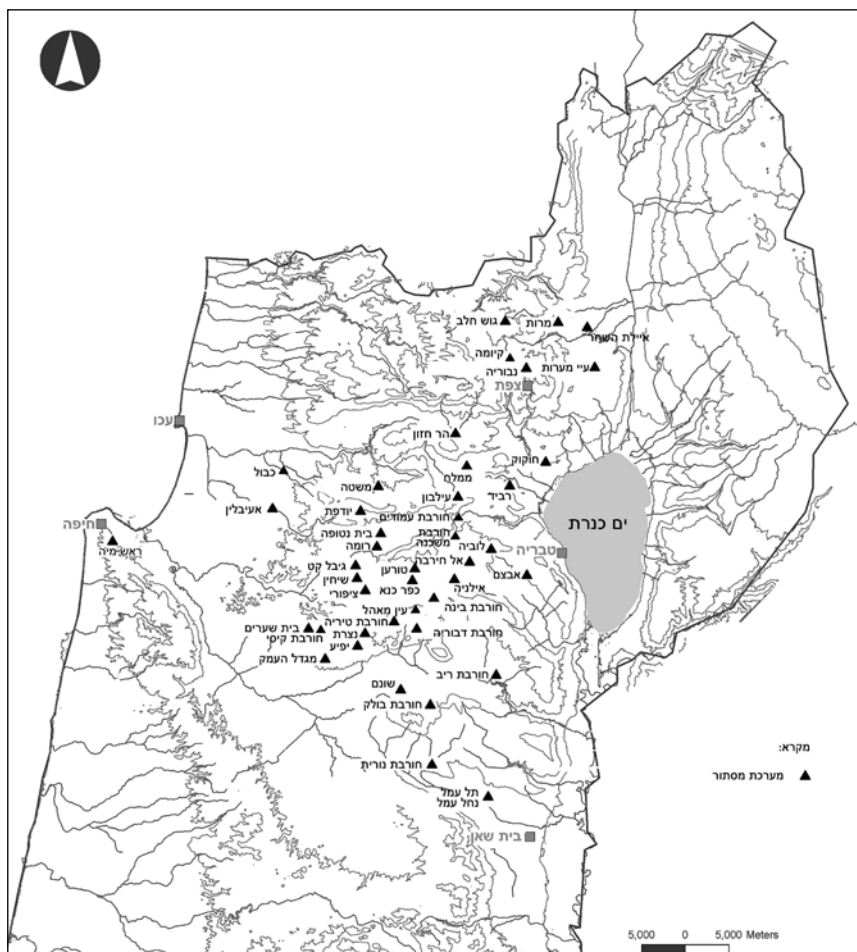
בלוחות־אבן, מטויחים בטיח לכן ומעוטר בצבעי אדום, ירוק, שחור וזהב. חדרים אלה נפתחו לתוך המצודה והיו בשימוש עד המאה החמישית לסה"נ. סמוך לקירות החדרים התגלו בורות חצובים בסלע לעומק של 2.5 מ'; אחד מהם, שאורכו כ־3.5 מ', מוביל לחלל תת־קרקעי שמידותיו 2.5×1.5 מ'. מחלל זה יוצאת עוד מחילה, שמובילה לחלל תת־קרקעי שני (שטח א). בחלל זה נמצאו כלי חרס מהתקופה החשמונאית ובנוסף נחשף פסלון של אל מסוף המאה השלישית לפסה"נ. החוקרים קבעו שחציבת החלל השלישי לא הושלמה (ראו חלל זה להלן בתמונה 5: תוכנית מערכת המסתור). כל כלי החרס, שנמצאו בקרקעית הבורות בחלל זה ושהתגלו בתוך המחילות, מתוארכים לסוף המאה השנייה וראשית המאה הראשונה לפסה"נ, לתקופת השושלת החשמונאית (Prusnitz, 1974, p. 142). לדעת פראוסניץ וזליגמן, מערכת החדרים התת־קרקעית תוכננה יחד עם המבנים והביצורים של השכבה החשמונאית (פראוסניץ, מג, 1972, עמ' 3–4; מח-מט, 1974, עמ' 33–35; נג, 1975, עמ' 5–6; נו, 1975, עמ' 15).

מערכת החללים התת־קרקעית

לדעתנו, החללים התת־קרקעיים הינם מערכת מסתור. לפי תיאורם של החוקרים, במהלך חפירת שרידי הביצורים מהתקופה החשמונאית הם חשפו מערכת חללים תת־קרקעית, שכוללת 'בור' המשמש ככניסה ל'פרוזדור' תת־קרקעי המוביל ל'חדר', שממנו נפתח 'פרוזדור' נוסף המוביל ל'חדר' תת־קרקעי שני. כל הממצאים מחפירת החללים האלה היו מסוף המאה השנייה עד ראשית המאה הראשונה לפסה"נ. החופרים ציינו ממצאים של קנקן באתרו ושבר קרמיקה שעליו חקוקה מילה בעברית בתוך מסגרת (Prusnitz, 1974, p. 142). פראוסניץ וזליגמן לא יכלו לקשר בין התופעה שגילו ובין שיטת ההגנה שנקטו היהודים בחציבה של מערכות מסתור, גם אם הסיקו שהמערכת תוכננה יחד עם המבנים והביצורים של התקופה החשמונאית; זאת משום ששיטת הגנה זו

החלה להתפרסם רק בסוף שנות ה-70 של המאה הקודמת וזכתה למחקר נרחב רק כעבור עשור.² המושג מערכת מסתור נכנס לשימוש רק ב-1978 על ידי דוד אלון (אלון, 1987, עמ' 107).

במערכת המסתור במצודת ראש מיה קיימים כל המאפיינים של מערכת מסתור בארץ יהודה ובגליל (להלן). אמנם רוב רובן של מערכות המסתור, שהתגלו מאז ועד היום בשני האזורים, מתוארכות לתקופת המרידות ברומאים אך כל הממצאים שהתגלו במערכת בראש מיה שייכים לתקופה החשמונאית. לכן יש לבדוק את משמעות חשיפתה של מערכת מסתור מהתקופה החשמונאית במצודת ראש מיה ולברוק אם יש היתכנות לקיומן של מערכות מסתור בתקופה זו.³ מחקרן של מערכות המסתור בגליל, שכותב שורות אלה עורך במשך יותר מ-20 שנים, מלמד שתפוצת מערכות המסתור בגליל גדולה לאין שיעור ממה שסברו ראשוני החוקרים (מפה 1).⁴

מפה 1: תפוצת מערכות המסתור בגליל

המאפיינים של מערכות מסתור

כדי לקבוע שהחללים התת־קרקעיים והחיבור ביניהם שנחפרו בחורבת ראש מיה, הינם מכלול שמהווה מערכת מסתור, יש להשוות את המרכיבים השונים למאפיינים של מערכת מסתור ולברוק אם יש זהות ביניהם. המאפיינים של מערכות המסתור נקבעו מכבר על ידי ראשוני החוקרים של ארץ יהודה, עמוס קלונר ויגאל טפר ואחריהם בועז זיסו, ועל ידי בגליל (טבלה 1):

טבלה 1: המאפיינים של מערכות מסתור

(על פי זיסו, תשס"ב, עמ' 274-276; קלונר וטפר, 1987, עמ' 40-43; שבטיאל, 2014, עמ' 105-

107, 222-223)

מבנה יחידת מסתור	מתקנים בתוך יחידת המסתור (לא קיימים בכל מערכת מסתור)	המאפיינים של מערכות המסתור
יחידת מסתור מורכבת מפתח כניסה בצורת פיר או מתוך מתקן חקלאי קיים: בור מים, מקווה טהרה, מחסן, או פתח מאוזן. מחילות נמוכות עד כדי זחילה, קצרות או ארוכות; חלקן נוטה בזוויות קלות וחלקן מפותלות בזוויות של 90 מעלות; אלה ואלה מובילות לחללים חצובים.	שקעים לנרות, חצובים בחלקים העליונים של המחילות והחללים, חלקם משולש וחלקם מעוגל. מתקני נעילה. בורות מים קטנים, שתעלה מובילה אליהם מים מבחוץ. פירים קצרים, שמובילים למפלסים שונים. פירי איזור. לולאות חצובות לקשירה. גומחות שונות.	מערכות מסתור, שנחצבו בחציבה גסה. ללא החלקה של הקירות וללא הקפדה בגימור. מחילות קצרות, שאינן מאופיינות בזוויות חדות ובהן חללי מסתור מעטים, חלקם מחובר למתקנים חקלאיים קדומים. – אלה מערכות מסתור משפחתיות. מערכות מסתור בעלות מימדים גדולים, בחציבה מוקפדת. מערכת מחילות מפותלות, שלהן זוויות חדות והן מחברות בין חללים במפלסים שונים. ברוב המקרים המחילות חצובות באופן מוקפד ומוחלק. לעיתים המחילות חודרות לתוך מתקנים חקלאיים קדומים. – אלה מערכות ציבוריות או משפחתיות שנחצבו מראש למסתור.

לשאלת המחקר

מאחר שלמערכת החללים התת־קרקעיים במצודת ראש מיה יש את כל המאפיינים של מערכת מסתור מסתבר שבתוך המצודה, שחלקיה התחתונים תוארכו לתקופה החשמונאית, נחצבה בתקופה זו מערכת מסתור.⁵ גילוי זה מחייב בחינה מחודשת, גם אם ראשונית, לגבי קביעת זמן תחילת השימוש במערכות מסתור.⁶

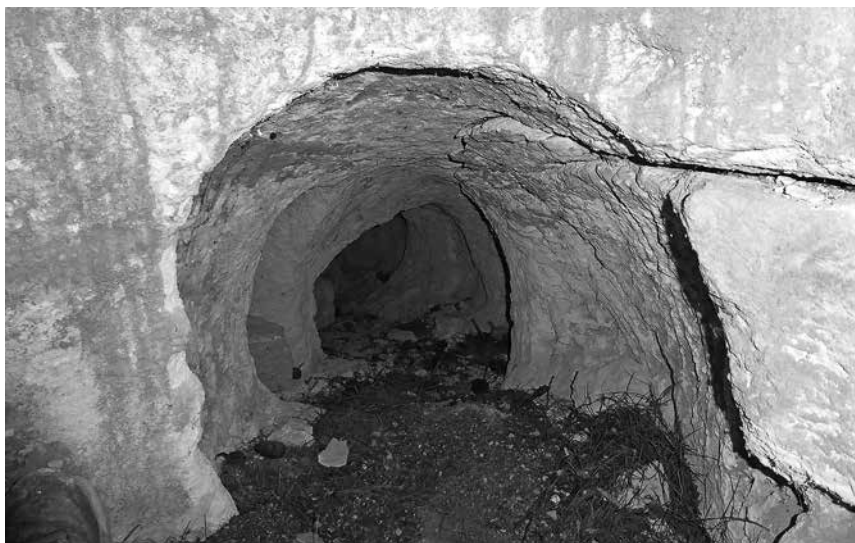
למעשה, מאז התגלו ונחקרו לראשונה מערכות המסתור ונקבע שהן נחצבו על מנת לשמש כמקומות מקלט ומסתור ולא למגורי קבע, נידונה שאלת תיארוכן (קלונר, 1982, עמ' 15-22). המחקר התמודד בעיקר עם שאלת זמן חציבתן וזמן השימוש בהן (זיסן, 2001, עמ' 272-274; קלונר, 1987, בתוך קלונר וטפר, עמ' 361; שבטיאל, 2016א, עמ' 201). כבר בשלבי המחקר הראשונים נטען על ידי חוקרים שונים,⁷ שמערכות המסתור נועדו לשמש כמקומות מחבוא בתקופות מצוקה של היישוב היהודי במאות הראשונה והשנייה לספה"נ ובעיקר במלחמת בר כוכבא (קלונר, 1987, שם, שם). האפשרות שמערכות מסתור נחצבו בתקופה ההלניסטית נשללה באופן מוחלט (קלונר, שם, שם). בשנות ה-90 של המאה הקודמת ובשנות האלפיים התרחב מחקרן של מערכות המסתור בשפלת יהודה; עשרות מערכות מסתור נוספות התגלו, נחקרו ופורסמו בעבודת הדוקטורט של בועז זיסן (זיסן, 2001), והוא הגיע למסקנה שמערכות מסתור לא מעטות היו בשימוש בתקופת מרד החורבן ולא רק במרד בר כוכבא (זיסן, 2001, עמ' 271). ב-2009 פרסמתי בעבודת הדוקטורט שלי את דבר קיומן של 65 מערכות מסתור בגליל (כיום ידוע על 75), כ-40 מתוכן התגלו במסגרת עבודת הדוקטורט (שבטיאל, 2009, עמ' 73-191) ולאחריה (שבטיאל, 2014, 104-223). מחקרן של מערכות המסתור בגליל נעשה תוך מחקר השוואתי עם אלה שבארץ יהודה, מבחינת שיטת החציבה ומבחינת ההיבט הטיפולוגי, ובמהלכו עלו ממצאים שאפשרו לתארך רבות ממערכות המסתור הגליליות לתקופת מרד החורבן. חלק ממערכות המסתור הגליליות התאים מבחינת שיטת החציבה, מבחינת ההיבט הטיפולוגי ומבחינת הממצא גם למרד בר כוכבא; עם זאת, אפשרות זו לא הועלתה במחקר בשל היעדרם של מקורות היסטוריים תומכים. רק לאחר חפירת מערכת המסתור בעינות שועים, שנתגלתה חתומה ובה נחשפו ממצאים מהמאה השנייה לספירה, הועלתה האפשרות שמערכת מסתור זו נחצבה במסגרת ההכנות למרד בר כוכבא (Leibner, Shvitiel & Distelfeld, 2015). כמעט בכל המערכות שנחקרו בשפלת יהודה ובגליל לא ניתן היה להצביע בבירור על זמן החציבה הראשוני שלהן (לדוגמה אלון, 1987, עמ' 113-114). יתר על כן, ניסיונות התיארוך של מערכות המסתור על פי שברי חרסים ולא על סמך מטבעות או כלים שלמים, כפי שהכילו רבות ממערכות המסתור בארץ יהודה ובגליל, עמדו בפני קושי גדול: התברר שבמהלך הזמן שבירי חרסים רבים מתקופות שונות גלשו מעל פני הקרקע לתוך רבות ממערכות המסתור והתערבבו זה בזה בתוך המחילות (שבטיאל, 2016א, עמ' 201). תיארוך יחסי של השימוש במערכות המסתור נעשה במערכות מסתור שנחפרו בחפירה ארכיאולוגית מסודרת ומקרים אלה אינם רבים. מציאה וחקירה של מערכת מסתור, שהממצאים בתוכה קודמים לתקופה הרומית הקדומה ושלא חדרו לתוכה עקב גלישות קרקע מקריות, עשויות להקדים את ראשית חציבת מערכות מסתור לפחות לתקופה ההלניסטית.

מערכת המסתור הראשונה שהתגלתה בהר הכרמל

המערכת בראש מיה (תמונה 5) דומה גם במאפיינים וגם מבחינה טיפולוגית למאות מערכות מסתור, שנחשפו ונחקרו ב-40 השנים האחרונות בארץ יהודה ובארץ הגליל.

מערכת המסתור בראש מיה היא מהסוג המתואר בטבלה 1 כמערכת חצובה באופן גס ללא סיתות מוקפד והיא מחברת בין חללים, שיכולים להכיל כמה אנשים או משפחות (תמונה 6) (אלון, 1987, עמ' 110). גם מערכת זו חודרת למתקנים חקלאיים תת־קרקעיים קיימים ומשלבת אותם במחילות ובחללים.

תמונה 6: מחילה במערכת המסתור בראש מיה

כמו ברוב מערכות המסתור, גם במערכת זו נחצבו גומחות לנרות שמן בצדי המחילות ובתוך החללים הצובים (תמונה 7), ועל קרקעיתה התגלו שברי סירי בישול, כלי קיבול ואגירת נוזלים, ושברי כלים אחרים שנועדו למחיה. חיבורה של המערכת לבורות הצובים, ששימשו לאיסוס או לאגירת מים או למקוואות טהרה, הינה תופעה שכיחה במערכות מסתור; גם בה בוטל השימוש הקודם במתקנים התת-קרקעיים והם הפכו לחלק ממרכיבי המסתור (קלונר וטפר, 1987, עמ' 65; שבטיאל, 2014, עמ' 222).

תמונה 7: גומחה לנר שמן ובה סימני פיה

מערכות המסתור שחציבתן גסה וחפוזת שויכו בדרך כלל לתקופה הרומית הקדומה, ובמרד החורבן נעשה בהן שימוש נרחב (זיסו, 2001, עמ' 271; שבטיאל, 2014, עמ' 222). על פי הממצאים, במקרה שלפנינו הוקדם השימוש במערכת המסתור לתקופה החשמונאית. ייתכן שחציבתה ואולי גם השימוש בה התרחשו בתקופת כיבוש האזור על ידי אלכסנדר ינאי או אף קודם לכן (להלן). אנו מציעים לזהות את מכלול החללים התת-קרקעיים בחורבת ראש מיה כמערכת מסתור ראשונה מהתקופה החשמונאית שנמצאה בכרמל (תמונה 8). האפשרות, שמערכות מסתור היו בשימוש כבר בתקופה החשמונאית, מתחזקת מאוד לנוכח התגליות האחרונות שפורסמו לאחרונה בפרויקט החפירות של נשר רמלה (להלן).

תמונה 8: חללים תת-קרקעיים

תיעודה ותיאורה של מערכת המסתור במצודת ראש מיה

תמונה 9: פתח מערכת המסתור

למכלול התת-קרקעי שני פתחים, שמרוחקים כ-10 מ' זה מזה. כיום ניתן להיכנס ולצאת רק דרך הפתח המזרחי, שנמצא כ-6 מ' מצפון לפינה הצפון-מזרחית של שרידי המצודה הצלבנית (הפתח השני חסום בסבכת ברזל) (תמונה 9). הכניסה אפשרית דרך בור רבוע לא מטוּיח (חלל א), בנ"צ 150229-243889, שמידותיו של 2.2×1.35 מ'. בדופן המערבית של הבור נחצבה מחילה, שמידות פתחה של 0.6×0.5 מ' (כפתחן הסטנדרטי של מרבית מערכות המסתור מהמאות הראשונה והשנייה לסה"נ (תמונה 10); מחילה זו מובילה הישר לחלל נוסף (חלל ב) מלא בשפך אדמה וגלי אבנים שנשרו מהקירות. המחילה נמוכה

במיוחד והזחילה בה קשה; אורכה 4.5 מ', לאחר 3 מ' היא מתעקלת בזווית חדה של כמעט 90 מעלות, נמשכת עוד 1.5 מ' ומגיעה לחלל חצוב, שמידותיו 3×2.1 מ' וגובהו מהקרקע לתקרתו 1.1 מ' (חלל ג). בדופן המערבית של החלל חצובה גומחה לנר שמן; הגומחה נקיייה מפיוח. בדופן הדרום-מערבית המחילה נמשכת בקו ישר, מידות פתחה 0.7×0.6 מ'. במרחק של 0.3 מ' מהכניסה אליה נחצבה בדופן הצפון-מזרחית מחילה חדשה, נוספת, שחציבתה לא הסתיימה (חלל ד); מידותיה 1.3×0.4 מ' וברור שלא נועדה לשמש לקבורה משום שהרוחב הממוצע של כוכי הקבורה באותה עת היה 0.5 מ' (קלוּנר וזיסו, 2003, עמ' 28). בדופן הצפונית של המחילה נחצבו שלוש גומחות לנרות שמן, סמוכות זו לזו ובקו

תמונה 10: מחילה חצובה באופן גס

אופקי ישר, גם הן נקיות מפיה (תמונה 11). המחילה הראשית – רוחבה הכללי 0.6 מ', אורכה בצידה הדרומי 2.3 מ' ובו גומחה חצובה לנר, אורך צידה הצפוני 1.5 מ'. המחילה מתרחבת לחלל נוסף חצוב, שמידותיו 1.5×1.8 מ'. מחלל זה נחצבה כניסה לחלל נוסף (חלל ה), שצורתו בור פעמוני, קוטרו 1.5 מ' וגובהו 1.8 מ' מהקרקעית (תמונה 12). בדופן הדרומית של הבור נפרץ פתח במידות 0.6×1.1 מ', שמחבר לבור פעמוני נוסף בקוטר של 1.2 מ' ובגובה של 2 מ' (חלל ו). בשני הבורות נחצבו על דופן הקיר הצפוני שלוש גומחות, זו מתחת לזו, ככל הנראה לצורך טיפוס (תמונה 13). בדופן הדרומית של הבור הפעמוני נחצבו עוד שתי גומחות לנרות שמן ובהן יש סימני פיה. בשני הבורות אין סימני טיח, יש מקום להניח שנועדו לאיסוס ובעת מצוקה הפכו לכניסה למערכת המסתור או ליציאה ממנה ולא צלחו עוד לאיסוס. כיום פתחי שני הבורות חסומים בסבכות ברזל.

תמונה 13: בור עם גומחות לטיפוס

תמונה 11: גומחות לנרות שמן

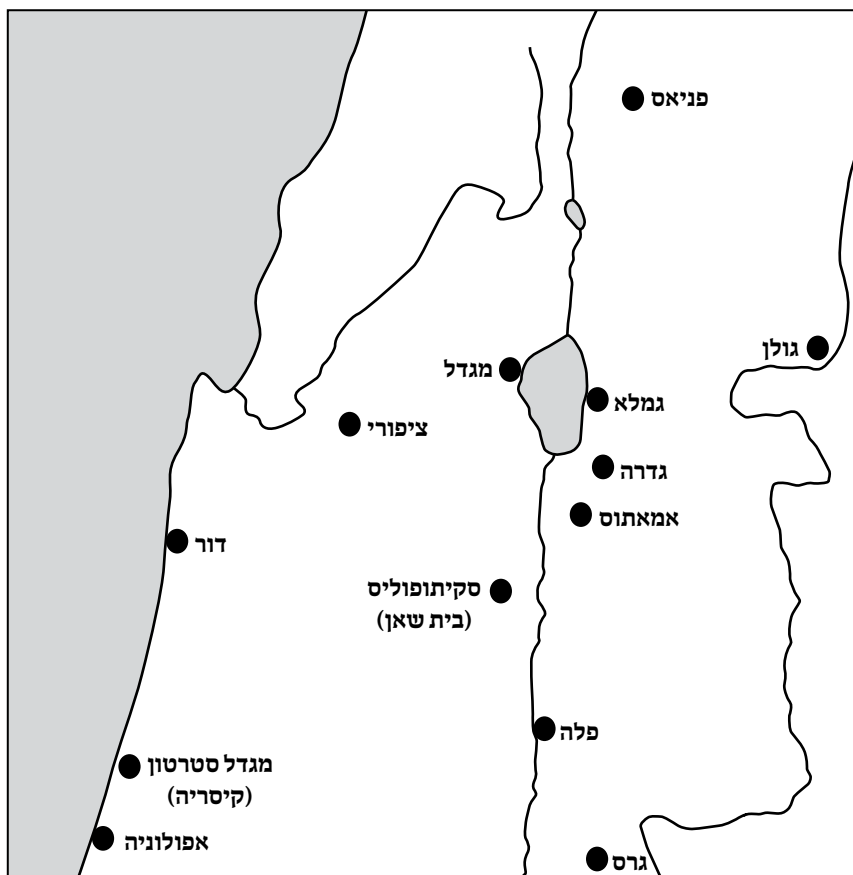

תמונה 12: בור פעמוני

התקופה החשמונאית בעמק עכו-חיפה – ימי מצוקה

שני מקורות היסטוריים מציגים לפנינו את פעילותם של מלכי בית חשמונאי בתחומי עמק עכו-חיפה ('העמק הגדול' מק"א, יב, עמ' 49) בהקשר למבצרים: ספר מקבים א מציין שדירדוטוס טריפון, אחד משרי צבאו של אלכסנדר באלאס, הציע ליונתן החשמונאי לבוא לעכו (פטולמאס) ושם לקבל ממנו שליטה על 'שאר המבצרים' (מק"א, יב, עמ' 45). במקום אחר מוזכר שמעון החשמונאי כמי שבנה את מבצרי יהודה 'יתן אוכל במבצרים' (שם, יג, עמ' 33). אוריאל רפפורט טוען שבניית מבצרים הייתה פעילות חשובה של השליטים החשמונאים והיא לא הסתכמה בהקמת מבצרי המדבר. לדעתו, איסוס מזון במבצרים שבידי השלטון היה אמצעי שליטה באוכלוסייה ואמצעי התגוננות נוכח אויב חיצוני (רפפורט, מק"א, יג, עמ' 300, הע' 33); הוא סבור שמבצר רושמייה היה מעוז חשמונאי מול עכו ההלניסטית (רפפורט, 1988, עמ' 47). יוספוס בספרו 'קדמוניות היהודים' מחזק גישה זו בציין שיונתן, בזמן כהונתו, 'מאדיר בהרבה את המבצרים שבמדינה למעלה מחוזקם הקיים' ואף שלח את שמעון אחיו 'לחזק את המבצרים שבמדינה' (קדמ', יג, עמ' 182-184). כיבוש מפורש של הר הכרמל, שנעשה בד בבד עם כיבוש השומרון, עמק יזרעאל ובית שאן, התבצע ב-104-103 לפסה"נ, בתקופת אריסטובולוס הראשון ואנטיגונוס אחיו. וכך כתב יוספוס על שני האחים, 'הם התקדמו עם צבאם עד לבית שאן והחריבו אותה ואת כל הארץ שמעבר מזה להר הכרמל' (מלח', א, 66, בתרגום אולמן). קרוב לוודאי שצורך במבצר חשמונאי השולט על הדרך מעכו לכרמל מתאים יותר לימיו של אלכסנדר ינאי, שמלך במאה הראשונה לפסה"נ וגילה דחף כביר להתפשטות טריטוריאלית; הוא ניסה להשתלט על כל רצועת החוף הארצישראלית והדרום פיניקית (מפה 2). הצלחותיו במסעות כיבושי של אזור חוף הים התיכון נבלמו רק בבואו לכבוש את עכו, לאחר שכבש את כל אזור החוף שמדרום לחיפה, דאר ומגדל שרשון. לדעת מיכאל אבייונה, באותה עת הכרמל כולו עבר לשלטון החשמונאים והם נקטו בהתיישבות כפרית מכוונת על הכרמל כחלק ממדיניות הפניית אוכלוסייה יהודית מריכוזים צפופים לאזורים דלי אוכלוסין שנכבשו (אבייונה, תשל"ח, עמ' 59-60). התקפותיו של ינאי והמצור שהטיל על עכו עוררו תגובה אצל המלכים התלמיים. מושל קפריסין תלמי לאטירוס נזעק להגנת עכו ופלש בראש צבא של 30 אלף איש לחופי ארץ ישראל; הם נחתו בחוף שקמונה (חיפה), פנו צפונה להגן על עכו ונמלה, והצליחו להדוף את ינאי מבקעת עכו עד לעברו המזרחי של הירדן. לאחר ניצחונו המוחץ לאטירוס ביצע מעשי אכזריים בשטחים הכפריים היהודיים של ארץ ישראל (שטרן, 2004, עמ' 117-118). לדעת מרדכי אביעם, עכו נעשתה למרכז העוינות כלפי היהודים בכל אזור הגליל, שהלך והתייחד בעקבות כיבושי החשמונאים (אביעם, 1995, עמ' 256). שמעון החשמונאי מונה על ידי אנטיוכוס השישי ל'סטרטגוס מסולמה של צור ועד לגבול מצרים' (מק"א, יא, עמ' 59) ושמואל קליין ראה בעדות לסיפוח האזור הזה לשלטונו של שמעון הוכחה לקיום יישוב יהודי במערב הגליל ובדרום מערבו. בין היישובים היהודיים

שקליין מונה באזור הכרמל נמצאים שקמונה, צלמונה וגדורה (קליין, 1945, עמ' 15-16, 63). אחד היישובים היהודיים הבודדים בכרמל, שעבר חפירה ארכיאולוגית מסודרת, הוא סומקה והממצאים שהתגלו בו אכן כללו ממצא יהודי עשיר (דר, 1998). סטראבון, שחי וכתב במחצית השנייה של המאה הראשונה לפסה"נ, מציין שבכרמל היה יישוב יהודי (Strabo: The Geography, p. XVI, 2, 28); שטרן התייחס לעדותו, ולדבריו הכרמל ואזור יערות השרון היו בידי החשמונאים וישבה בהם אוכלוסייה יהודית ניכרת (Stern, 1974, p. 290-292). קלונר ועולמי סקרו את אזור הכרמל וציינו בתחומו 22 יישובים, שסמוך להם התחוללו מאבקים צבאיים בין הממלכה הסלווקית ובין הממלכה התלמית ושהכרמל היווה למעשה נקודת גבול בין שתי הממלכות האלה. הסוקרים ראו בכרמל את העורף ליישובי החוף ולדעתם פנים הכרמל סופח לממלכת החשמונאים כבר בימי יוחנן הורקנוס (קלונר ועולמי, 1986, עמ' 48). אריה כשר אף טוען שיוחנן הורקנוס לא הסתפק בכיבוש פיזי בלבד אלא פעל לייהד את כל השטחים הכבושים באמצעות

מפה 2: שטחי השליטה בצפון הארץ בתקופת החשמונאים

הושבת מתנחלים יהודים, ביטול הסמכויות העירוניות ההלניסטיות והחלת החוק היהודי עליהם (כשר, 1988, עמ' 127). זאב ספראי סבור שייהוד האזורים שכבשו החשמונאים לא היה רק פעולה דתית אלא תהליך של גיבוש זהות לאומית (ספראי, 2000, עמ' 82). במצורת שקמונה למרגלות הכרמל התגלתה שכבה חשמונאית, שמלמדת אף היא על אזור פעיל מבחינה צבאית (אלגביש, 1994, עמ' 95-100). כשר טוען שהר הכרמל היה מרכז לפעילות פגנית באמצע המאה השנייה לפסה"נ (בראשית התקופה החשמונאית). לדעתו, פולחן כזה יכול היה לעורר אצל היהודים אסוציאציות מקראיות של פולחן בעל ואשרה של ימי אחאב, וכן לעורר רגש קנאות נושנה וסביר שהתגובה היהודית כלפיו הייתה תוקפנית ופעילה. בנוסף הוא סבור, שתוקפנות היהודים נגד ערים הלניסטיות של אזור עמק עכו נועדה גם לשים סכר למגמות ההתפשטות הפיניקית בגליל המערבי (כשר, 1988, עמ' 38, 266). מנגד, תקופה זו התאפיינה בגילויי איבה ושנאה של הערים ההלניסטיות ליישות היהודית בכלל, שתחילתם בגזרות הדת של אנטיוכוס הרביעי ושיאן בימי יוחנן הורקנוס הראשון, שעה שיועציו של אנטיוכוס סידטס הציעו לו להשמיר את הגזע היהודי הרואה אויבים בכל בני האדם שסביבו (כשר, 1988, עמ' 115; רוטגרוסון, תשנ"ו, עמ' 301-302). אליעזר גלילי מדגיש, שגם אם קשה לתאר תיאור היסטורי רצוף של המאבק בין היהודים ובין היישובים ההלניסטיים של פנים הארץ (משום שהתיאורים בשני ספרי החשמונאים מקוטעים ומשובשים), עולה רושם של התנגחות חוזרת ונשנית בין כוחות השרויים בשכנות מרה וגורלית. המלחמה הבלתי פוסקת של היישוב הנוכרי נגד היישוב היהודי התאפיינה במשך דורות אחדים בהתקפות על השכנים היהודים, במניעת מעבר ובהסתגרות לשם עמידה במצור (גלילי, 1993, עמ' 221-222). בנוסף, הכיבוש החשמונאי של הכרמל וסביבותיו סיפח אוכלוסייה פיניקית, שמנתה מתיישבים צבאיים ועממים שמיים מערביים, ויש להניח שהמפגש בינם ובין האוכלוסייה היהודית הגביר את החיכוכים. למעשה כל הפעילות, שמתוארת במקורות השונים בתקופה החשמונאית באזור חוף הכרמל, מלמדת על פעילות מלחמתית מתמדת. מציאות זו נמשכה תקופה ארוכה ועשויה הייתה לשמש סיבה לפיתוח שיטות הגנה מצד האוכלוסייה היהודית בצורת הכשרת מערכות מסתור תת־קרקעיות סמוכות ליישובים בכרמל, תוך ניצול מערות טבעיות למפלט ובניית מקלטים במצוקים (שבטיאל, 2016, עמ' 176).

הימצאותם של יהודים במערות לצורכי מסתור אינה נדירה בתקופת החשמונאים. בספר מקבים ב' מתואר במפורש כיצד מתכנסות קבוצות יהודים במערות כדי לקיים בستر את יום השבת (מק"ב, ו, עמ' 11). יוסף בן מתתיהו, בתארו את תקופת מרד המקבים תוך הסתמכות על ספרי החשמונאים (שוורץ ושפנייר, 1992, עמ' 19), מספר שלאחר פתיחת המרד במודיעין נמלטו מתתיהו ובניו ומשפחות נוספות ל'מדבר וישבו במערות' (קדמ', יב, עמ' 271-272). אין זה מדויק לברר אם ספר מקבים א (א, עמ' 29) ובעקבותיו יוסף בן מתתיהו מתכוונים למדבר יהודה או למדבר שומרון, בשני האזורים קיימות מערות מפלט לרוב (שוורץ ושפנייר, 1992). כתובת מימי המלך אגריפס הראשון, גם אם מאוחרת לתקופת החשמונאים התגלתה על אבן בשימוש משני על קיר מבנה בטרקון ומספרת

על אנשים שחיים במערות כמו חיות (שבטיאל, 2016, עמ' 183-185). חיזוק למתואר בכתובת זו נמצא בתיאורו של יוסף בן מתתיהו את תושבי טרכון באותה תקופה, שעשו להם 'מקומות מחסה באדמה ובמערות התקינו לעצמם מקוואות מים [...] והכינו מראש מזונות שנתנו להם את היכולת להתנגד זמן רב ביותר במקומות סתו. המבואות היו צרים כדי מעבר אחד אחד ואילו בפנים היו המערות גדולות [...]'. (קדמ', טו, עמ' 346-347). תיאור זה הולם את המאפיינים הבסיסיים של מערכת מסתור. שיטת הגנה באמצעות מערכות מסתור שימשה את האוכלוסייה היהודית בעיתות מצוקה עוד בתקופת המקרא, והיא הלכה והתרחבה בימי המצוקה בתקופות החשמונאית והרומית (שבטיאל, 2016, עמ' 175-200). ימי מרד המקבים ושלטונם רצוף המלחמות של המלכים החשמונאיים עוררו צורך דחוף להכשרת מערכות מסתור, שבהן תוכל האוכלוסייה לנסות ולהציל את עצמה מפני פורענות. אין סיבה שהכרמל יצא דופן מבחינה זו ביחס לאזורים אחרים.

מערכות המסתור מהתקופה החשמונאית בשטחי נשר רמלה – התקופה החשמונאית בסימן המסתור

מאז 2006 מתקיים בנשר רמלה פרויקט חפירות אינטנסיבי מטעם מכון זינמן באוניברסיטת חיפה, בניהולו של שלמה קול יעקב. האתר נמצא בשטח מחצבת מפעל נשר והוא מהאתרים הבודדים בארץ שנחפר במלואו. בחפירות התגלה שבתקופת הבית השני נמצא במקום יישוב כפרי בגודל בינוני, שהשתייך לפריפריה הכפרית של העיר לוד (פלך לוד) והוכחות לקיומו התבררו זה מכבר באמצעות עשרות מקוואות טהרה, מטבעות אלכסנדר ינאי, מטבעות מתתיהו אנטיגונוס ועוד. אופיו האתני של פלך לוד היה יהודי, בדומה לשני המחוזות עפרה ורמתיים, שלסיפוחם ניתנה הסכמה סלוקית רשמית בעקבות אופי האוכלוסייה היהודי שלהם (שטרן, 1981, עמ' 214). מרבית הממצאים מעל פני השטח שייכים לתקופה הביזנטית ואילו מהיישוב היהודי שרד בעיקר החלק התת־קרקעי ובו נחשפו יותר מ־65 מערכות מסתור בשטח מצומצם של כ־200 דונם (כולל השטח החקלאי). בהיעדר שרידים על פני השטח התייחסו החופרים אל מערכות המסתור באתר כאל מכלולים עצמאיים, שאותם חפרו ללא הקשרים סטריגרפיים. כלי חרס שלמים ותמימים, ומטבעות מהתקופות החשמונאית והרומית הקדומה, התגלו במערכות המסתור והיוו את הבסיס לתיארוכן. בעקבות החפירות הוסק, שראשיתן של מערכות המסתור באתר לכל המאוחר במאה הראשונה לפסה"נ והן יצאו מכלל שימוש בסוף תקופת הבית השני. לדעת החופרים יש לקשור את הממצא לכך ששפלת לוד שימשה כזירת קרבות אלימה למדי במשך התקופה החשמונאית והתקופה הרומית הקדומה. מסתבר שהכשרת מערכות המסתור בפלך לוד לא הייתה תופעה פתאומית וזמנית אלא חלק ממרקם החיים של היישוב היהודי באתר במשך כ־150 שנה (קול יעקב, 2014). מהיות האזור סמוך למוקד ההתרחשויות במודיעין, ומהיות פלך לוד אחד האזורים שנשלטו בידי החשמונאים באופן בלתי מעורער (מקב' א, יא, עמ' 34), סביר להניח שהאזור קיבל תשומת לב מרובה בהכנות לימי מצוקה. בעקבות התמורות בחברה היהודית מאז הצלחת מרד המקבים ובשל הגישה הביטחונית שנקטו כל מלכי בית

חשמונאי, ייתכן שהונהגה שיטת חציבת מערכות מסתור כאמצעי הגנה קבוע ויציב; ריבוי מערכות המסתור בפלך לוד עשוי להעיד על כך.

מתוך מערכות המסתור שהתגלו בנשר רמלה פורסמו עד כתיבת מאמר זה שבע, שלדעת החופרים הוכשרו לשימוש בתקופה החשמונאית:

1. מערכת מסתור F-293 נמצאת בשטח L ואורכה כ-20 מ'. המערכת נחצבה מתוך פיר אנכי. רשת מחילות, שמשנות את כיוונן בזווית ישרה, מחברת בין כמה חדרים ובין תקרת בור מים בקצה המרוחק של המערכת. תיארוך תחילת השימוש במערכת נעשה על סמך המילוי בשני חדרים פנימיים; נמצאו בהם קרמיקה מהמאה הראשונה לפסה"נ עד המאה הראשונה לסה"נ ושני מטבעות של אלכסנדר ינאי מהשנים 103-84 לפסה"נ (Melamed, 2010, p. 90).

2. מערכת מסתור F-297 בשטח L קטנה מקודמתה ואורכה כ-7 מ'. המערכת נחצבה מפיר אנכי. מחילה ופירים אנכיים קצרים מחברים חמישה חללים פעמוניים קטנים. תיארוך המערכת נעשה על סמך שברי סיר בישול, שמתוארך למאה הראשונה לפסה"נ עד המאה הראשונה לסה"נ ומטבע של אלכסנדר ינאי מהשנים 79-76 לפסה"נ (Melamed, 2010, p. 91).

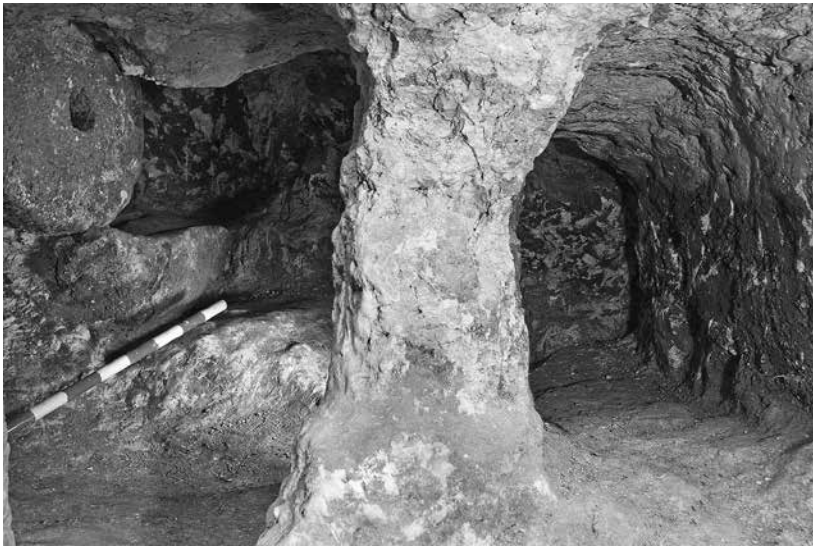
3. מערכת מסתור F-299 בשטח L שאורכה כ-6 מ' נחצבה מתוך פיר אנכי. שלושה חללים תת-קרקעיים במפלסים שונים חוברו באמצעות פירים אנכיים קצרים זה לזה. תיארוך המערכת נעשה על סמך שברי קערות, סירי בישול, קנקנים ופכיות המתוארכים למאה הראשונה לפסה"נ עד המאה הראשונה לסה"נ, שני מטבעות של אלכסנדר ינאי מהשנים 85-80 לפסה"נ ומטבע הרודיאני מהשנים 37-4 לפסה"נ (Melamed, 2010, p. 92).

4. מערכת מסתור F-292/268 בשטח H נחצבה מתוך פיר אנכי. רשת מסועפת של מחילות מחברת יותר מ-10 חללים, חלקם פעמוניים, זה לזה. המערכת עוברת דרך בור מים גדול בדרך לחלקה העמוק ביותר, שמרוחק יותר מ-20 מ' מהכניסה אליה. תיארוך המערכת נעשה על סמך שברי קנקני אחסון, פכים, פכיות וכלי יבוא, שמתוארכים למאה הראשונה לפסה"נ עד המאה הראשונה לסה"נ ומטמון מטבעות מהשנים 40-37 לפסה"נ (Melamed, 2010, p. 93).

5. מערכת מסתור F-303 בשטח H שאורכה כ-8 מ' נחצבה מתוך פיר אנכי, שמוביל לכמה חללים ובהם אחד פעמוני. מחילה, שיוצאת מאחד החללים, מתפצלת לשניים ומתעקלת בזוויות ישרות, מחברת חלל פעמוני נוסף למערכת. תיארוך המערכת נעשה על סמך שברי קנקני אחסון, פכים וסירי בישול, שמתוארכים למאה הראשונה לפסה"נ עד המאה הראשונה לסה"נ (Melamed, 2010, p. 94).

6. מערכת F-304 בשטח H נחצבה מתוך פיר אנכי. מחילה ובה פנייה בזווית ישרה מחברת חלל פעמוני עם חלל נוסף, שמרוחק כ-7 מ' מהכניסה. תיארוך המערכת נסמך על שברי קערות, קנקנים, פכים, כלי אבן וכלי יבוא, שמתוארכים למאה הראשונה לפסה"נ עד ראשית המאה הראשונה לסה"נ (Melamed, 2010, p. 94).

7. מערכת מסתור F-305 בשטח H (תמונה 14) שני פירי כניסה מאפשרים כניסה למערכת. על פתחו של אחד הפירים התגלתה באתרה האבן ששימשה לכיסוי הפתח. במערכת חללים רבים בכמה מפלסים, רובם פעמוניים, מחוברים באמצעות מחילות בהן פניות בזווית ישרה. מחילה ארוכה של כ-6 מ' מובילה לבור מים, שמצוי במרחק של כ-10 מ' מפירי הכניסה. בממצאים שברי סיר בישול ממחצית המאה הראשונה לפסה"נ ועד 72 לסה"נ, נר הלניסטי, נר רדיאלי חשמונאי, מטבע של הנציב פונטיס פילטוס משנת 30 לסה"נ ושברי קרמיקה מהמאה הראשונה לסה"נ (Melamed, 2010, pp. 94-95).

תמונה 14: פתח מערכת המסתור F-305

8. נוסף על גילויין של מערכות מסתור באזור זה, בתחומי שכונת 'בנה ביתך' ביישוב פסגת זאב נחפר בית חווה ולצידו התגלו מערכת מסתור, מקווה, גת ובית בר תת-קרקעי. תחת מסד מאבן, שעליו נבנה כנראה גרם מדרגות שהוביל לקומה השנייה, נחשף פיר חצוב בסלע ועומקו 1.5 מ'. בתחתית הפיר נחצבה מחילה מפותלת באורך של כ-5 מ', שמסתיימת בחלל טרפזי בגודל 2.25×1.9 מ'. תיארוך המערכת לתקופה החשמונאית נסמך על קרמיקה מהמאה הראשונה לפסה"נ, שנמצאה בתוך החללים החצובים. לרעת החופרים, כל הממצאים מחפירת האתר הם מימי הבית השני ולא מאוחרים לימי אלכסנדר ינאי (שוקרון וסבריאגו, 1993, עמ' 52). חפירתן הארכיאולוגית של תשע מערכות מסתור, שמתוארכות לתקופה החשמונאית, מספקת מספיק עדויות על מנת לבחון מחדש את בסיס המחקר של בעיית תיארוך מערכות המסתור מאז ראשיתו.

דיון וסיכום

קיומן של מערכות מסתור כשיטת הגנה בקרב היהודים התקיימה קודם למרידות ברומאים, אז נודעו מערכות המסתור בשימושן המרכזי. תיארוכן של מערכות המסתור הנידונות במאמר זה לתקופה החשמונאית נשען על ממצאים רבים ונראה נכון. בשונה מחציבת חללים תת־קרקעיים לצורך שימור תוצרת חקלאית, בסיס השיטה של הכשרת מערכות המסתור מאופיין בחציבה של מחילות צרות ונמוכות במיוחד, כך שאין אפשרות להשתמש בהן לפעילות יומיומית. גם הוויתור על מתקני איסוס, ובמקרים קיצוניים יותר פגיעה במאגרי מים ובמקוואות טהרה ופריצה של כוכי קבורה, מלמדים שחציבת המערכות והשימוש בהן התרחשו ללא ספק בעיתות מצוקה ולא בתקופות רגיעה.

לנוכח הממצאים האחרונים, מאות מערכות המסתור – שנחצבו בארץ יהודה ובגליל ותוארכו זה מכבר לתקופות המצוקה של המרידות ברומאים – היו עשויות לשמש כשיטת הגנה כבר בתקופה החשמונאית, שגם בה הציבור היהודי היה שרוי במצוקה ביטחונית באזורים שונים, בהם אזור הגבול של הר הכרמל. החפירה במצודת רושמיה היא מהבודדות שנעשו באתרים מהתקופה ההלניסטית בכרמל ובסביבותיו חרף הידיעות על קיומן של עשרות יישובים מתקופה זו, שהתגלו במהלכם של סקרים רבים שנעשו במרוצת השנים (אורן, 2006, עמ' 117; קלונר ועולמי, 1986, עמ' 48). נראה שימי מלכות בית חשמונאי סיפקו ימי מצוקה לא מעטים, שגם אם אינם מתוארים בהרחבה במקורות היסטוריים נראים ודאיים בעקבות גילוי עשרות מערכות מסתור מהתקופה החשמונאית בשטח המצומצם של נשר-רמלה. בימי שמעון, יונתן, יוחנן הורקנוס ואלכסנדר ינאי, אזור יהודה ואזור הכרמל היוו זירות לקרבות ולמתחים אתניים־דתיים קשים.

מערכת המסתור של חורבת ראש מיה כמו גם יתר מערכות המסתור, שמתוארכות לתקופה החשמונאית ושהובאו במאמר זה, מסמנות שעם התרחבות מחקר מערכות המסתור צפויה חשיפה רחבה יותר של מערכות מתקופה זו (ולדעתי גם מתקופות קדומות לה; שבטיאל, 2016ב) עוד ועוד מערכות כאלה מהעת העתיקה מתגלות במקומות נוספים ברחבי ארץ ישראל; הן מעידות שמערכות מסתור אינן נחלתן הבלעדית של ארץ יהודה ושל הגליל, ומשקפות תפיסה של הערכות הגנתית לעיתות מצוקה במהלך כל תקופת הבית השני ואולי גם לפניו.

מפתח תמונות

* הצילומים נעשו על ידי ינון שבטיאל אלא אם צוין אחרת.

עמ' 99, תמונה 1: חורבות מצודת ראש מיה.

עמ' 99, תמונה 2: נר שמן בעל עיטור של מנורת שבעת קנים; באדיבות החברה לחקר ארץ ישראל ועתיקותיה.

עמ' 100, תמונה 3: חללים תת־קרקעיים.

עמ' 101, תמונה 4: חורבת מצודת ראש מיה, צילום מפתח מערכת המסתור.

עמ' 102, מפה 1: תפרוסת מערכות המסתור בגליל.

עמ' 105, תמונה 5: תוכנית מערכת המסתור בראש מיה, באדיבות ראובן זכאי ויובל סובוליב.

- עמ' 105, תמונה 6: מחילה במערכת המסתור בראש מיה.
 עמ' 106, תמונה 7: גומחה לנר שמן ובה סימני פית.
 עמ' 106, תמונה 8: חללים תת־קרקעיים.
 עמ' 107, תמונה 9: פתח מערכת המסתור.
 עמ' 107, תמונה 10: מחילה חצובה באופן גס; צילם רן כפתורי.
 עמ' 108, תמונה 11: גומחות לנרות שמן.
 עמ' 108, תמונה 12: בור פעמוני.
 עמ' 108, תמונה 13: בור עם גומחות לטיפוס.
 עמ' 110, מפה 2: שטחי השליטה בצפון הארץ בתקופת החשמונאים.
 עמ' 114, תמונה 14: פתח מערכת המסתור F-305; באדיבות אלכס מלמד ומכון זינמן.

הערות

- 1 אני מודה לרן כפתורי, שזיהה את מערכת המסתור והפנה את תשומת ליבי אליה.
- 2 ב־1978 דוד אלון חשף לראשונה את מערכות המסתור בזמננו ועמד על תפקודן (ראו סיכום מקורות של המחקר הראשוני של מערכות המסתור אצל שבטיאל, 2014, עמ' 13, הע' 5).
- 3 בתחילת שנות ה־80 של המאה הקודמת, במהלך דיון שערך כתב העת קתדרה בנושא גילויין של מערכות המסתור, יגאל ידן אמר, שלא מן הנמנע שחלקן נחצב כבר בימי מרד החשמונאים (ידן, 1982, עמ' 43).
- 4 סיכום עדכני של כל שנות המחקר ראו אצל שבטיאל, 2014, עמ' 5, 13, 108, 223.
- 5 מערכת זו אינה מקרה יחיד של חציבת מערכת מסתור בתוך מצודה יהודית. ראו לדוגמה אלון, 1987, עמ' 112.
- 6 עד כה לא הועלתה במחקר הנחה מבוססת ביחס לזמן הכשרתן הראשוני של מערכות המסתור.
- 7 ראו סיכום דברי חוקרים אצל טפר, 1987, בתוך קלונר וטפר, עמ' 37.

מקורות

- אביעם, מ' (1995). 'בית חשמונאי בגליל', בתוך ימי בית חשמונאי, בעריכת ד' עמית, וח' אשל, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, עמ' 251–260.
- אבייונה, מ' (1978). 'חיפה וסביבתה בימי הבית השני, המשנה והתלמוד', בתוך חוף וים – קובץ מאמרים והרצאות, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 49–72.
- אולמן, ל' (2009). (מתרגמת), יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים ברומאים, ירושלים: כרמל, ירושלים.
- אורן, ט' (2006). הארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופה ההלניסטית: בין מסורת לחידוש, ירושלים: מוסד ביאליק.
- אילן, צ' (1986). 'החפירה בכנסייה המערבית בחורבת עירב (אעירבין)', בתוך קדמוניות הגליל המערבי, בעריכת מ' ידעיה, תל אביב: משרד הבטחון, עמ' 503–515.
- אלגביש, י' (1994). שקמונה לחוף הכרמל, תל אביב: הקיבוץ המאוחד והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
- אלון, ד' (1987). 'מערכות המסתור בשפלת יהודה', בתוך ספר זאב וילנאי, II, בעריכת א' שילר, ירושלים: אריאל, עמ' 107–114.
- גלילי, א' (1993). 'עם מי נלחמו החשמונאים', בתוך מדינת החשמונאים לתולדותיה על רקע התקופה ההלניסטית, בעריכת א' רפפורט ו' רונן, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, עמ' 214–228.

- דר, ש' (1998). סומקה: עיירה יהודית בכרמל, תל-אביב: ארץ, מחקרים ופרסומים בגיאוגרפיה, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
- זיסו, ב' (2001). 'הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה, משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר-כוכבא', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- ידן, י' (1982). 'הערות לעניין מערכות המסתור בשיטת הלחימה של בר כוכבא ועל הבטים שונים של התעודות הכתובות', קתדרה, 26, עמ' 43-45.
- כשר, א' (1988). כנען, פלשת, יוון וישראל, יהודים והערים ההלניסטיות בתקופת הבית השני, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- ספראי, ז' (2000). 'היהודה של ארץ ישראל החשמונאית', בתוך ירושלים וארץ ישראל: ספר אריה קינדלר, בעריכת י' שוורץ, ז', עמר וע' ציפר, תל-אביב: אוניברסיטת בר אילן ומוזיאון ארץ ישראל, עמ' 70-88.
- פון מולין, א' (2013). הכרמל של פון מולין, תרגום, ההדרה ועריכה א' גבע-קלינברגר, י' ובן ארצי, מאגנס: ירושלים.
- פראוסניץ, מ' (1972). רוממה חיפה, חדשות ארכיאולוגיות, מג, עמ' 3-4.
- פראוסניץ, מ' (1974). רוממה חיפה, חדשות ארכיאולוגיות, מח-מט, עמ' 33-35.
- פראוסניץ, מ' (1975). רוממה חיפה, חדשות ארכיאולוגיות, נג, עמ' 5-6.
- פראוסניץ, מ' (1975). רוממה חיפה, חדשות ארכיאולוגיות, נו, עמ' 15.
- קול יעקב, ש' (2014). 'חידושים בחפירות נשר-רמלה 2008-2012', בתוך הכנס השנתי של מחקרי המכון לארכיאולוגיה על שם זינמן, חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- קלונר, ע' (1982). 'מערכות המסתור בשפלת יהודה', קתדרה, 26, עמ' 4-23.
- קלונר, ע' וזיסו, ב' (2003). עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני, ירושלים: יד יצחק בן-צבי והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
- קלונר, ע' וטפר, י' (1987). מערכות המסתור בשפלת יהודה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
- קלונר, ע' ועולמי, י' (1986). 'התקופה הפרסית וההלניסטית', בתוך הכרמל אדם וישוב: לקט מאמרים, בעריכת י' שורר, תל אביב: החברה להגנת הטבע, עמ' 46-50.
- קליין, ש' (1945). ארץ הגליל, ירושלים: מוסד הרב קוק.
- רוט-גרסון, ל' (1996). 'שנאת ישראל בסוריה', בתוך היהודים בעולם ההלניסטי והרומי: מחקרים לזכרו של מנחם שטרן, בעריכת א' אופנהיימר, י', גפני וד', שוורץ, ירושלים: מרכז זלמן שזר, עמ' 301-321.
- רפפורט, א' (1988). 'עכו-פתולמאס והיהודים בתקופה ההלניסטית', קתדרה, 50, עמ' 31-48.
- רפפורט, א' (2004). ספר מקבים א: מבוא, תרגום ופירוש, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- שבטיאל, י' (2009). 'מקלטי מצוקים ומערכות מסתור בגליל: היישוב היהודי בגליל בתקופה הרומית הקדומה על סמך מחקר חללים תת-קרקעיים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן.
- שבטיאל, י' (2014). 'מקלטי מצוקים ומערכות מסתור בגליל בתקופה הרומית הקדומה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד וספריית הלל בן חיים.
- שבטיאל, י' (2016, א'). 'מערכת המסתור שמתחת לבית הכנסת של חוקוק: מבט משווה ומקרה מבחן למערכות המסתור שמתחת לבתי הכנסת בגליל ובדרום הר חברון', בתוך מחקרים חדשים של הגליל: ספר שני, בעריכת גרוסמרק ואח', זכרון יעקב: איתי בחור, עמ' 175-204.
- שבטיאל, י' (2016, ב'). 'מפני מדין עשו להם בני ישראל את המנהרות בהרים ואת המערות: מקורות היסטוריים לתופעת המסתור בחללים תת-קרקעיים בעתות מצוקה', במעבה ההר, 6, עמ' 175-200.

- שוורץ, ד' (2004). ספר מקבים ב, מבוא תרגום פירוש, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- שוורץ, י' ושבנייר, י' (1992). 'מדבר שומרון כמקלט למורדים החשמונאים', קתדרה, 65, עמ' 3-20.
- שוקרון, א' וסבריאגו, א' (1993). 'ירושלים – פסגת זאב שכונת "בנה ביתך"', חדשות ארכיאולוגיות, צט, עמ' 51-53.
- שטרן, מ' (1981). ההיסטוריה של ארץ ישראל, התקופה ההלניסטית ומדינת החשמונאים (332-37 לפסה"נ), ירושלים: כתר.
- שטרן, מ' (2004). 'היחסים שבין ממלכת החשמונאים ומצרים התלמית על רקע המערכת הבינלאומית של המאות השנייה והראשונה לפנה"ס', בתוך מחקרים בתולדות ישראל בימי הבית השני, בעריכת מ' שטרן, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, עמ' 99-124.
- שליט, א' (1963). קדמוניות היהודים, ג, ירושלים: מוסד ביאליק.
- Leibner, U., Shvitiel, Y., & Distelfeld, N. (2015). 'An Early Roman Hiding Complex at 'Enot Sho'im, Central Lower Galilee', *Tel Aviv, Journal of institute of Archeology of Tel Aviv University*, 42, pp. 127-143.
- Melamed, A. (2010). 'Hiding Complexes', in *Salvage Excavations at Nesher Ramla Quarry*, 1, ed. S. Kol-Ya'akov, pp. 89-97.
- Prausnitz, M. W. (1974). 'Notes and News', *IEJ*, 24:2, pp.132-144.
- Stern, M. (1974). *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, 1, Jerusalem: The Israel Academy of Sciences and Humanities.
- Strabo (1924). *The Geography*, XVI, 2, 28, The Loeb Classical Library, translated by H. L. Jones, penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/home.html, נבדק לאחרונה ב-28 במאי 2018.

The Hiding Complex at Horbat Rosh Maya, Haifa: A Landmark in the Appearance of Hiding Complexes During the Hasmonean Period

Yinon Shivtiel

Since 2000, the study of the Galilean hiding complexes has intensified and new evidence regarding their numbers and dating has been added to the body of research. It is now evident that a significant proportion of the 75 hiding complexes discovered in the Galilee date to the time of the Great Revolt. However, finds from hiding complexes recently explored in the region indicate that they were also used in later periods. A significant number of complexes attest to activity in the second century CE and a few show evidence of activity in the third–fifth centuries CE. Hiding complexes that predate the Great Revolt, namely from the Hellenistic-Hasmonean period, are not particularly emphasized or mentioned specifically in the study of this area.

It has recently become clear that a system of underground cavities discovered along the Carmel Ridge in Haifa in the 1970s, when it was scientifically excavated, can now be unequivocally defined as a hiding complex. The complex was found by archaeologists under the Hasmonean fortress known as Rosh Maya (Rushmya). As mentioned above, the excavation was conducted in the 1970s, before the hiding complexes were recognized and certainly before the establishment of the criteria classifying underground cavities as hiding complexes.

On examining the cave system, I realized that it contains all the indicative features required to classify it as a hiding complex. The complex is hewn underground. Its rock-hewn spaces are linked by passages that were deliberately cut so low that they can only be crawled through. It contains oil-lamp niches and its entrances are well camouflaged. The research question that was naturally raised regarding the dating of the citadel, whose subterranean parts date to the Hasmonean period, was whether the hiding complex might also belong to the Hasmonean period, pushing the date of this phenomenon back to an earlier period than previously recognized. The article addresses this question while relying on research determining that hiding complexes were only hewn by Jews in times of crisis. This raises two main questions: (1) was the Carmel region Jewish in the Hasmonean period and (2), were there emergency situations in the region at the time that justified quarrying a hiding complex beneath the fortress. The article answers both these questions in the affirmative.